

Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme

Nadir ÖZBEK*

İKİNCİ ABDÜLHAMİD DÖNEMİ TARİHÇİLİĞİ, son yirmi, yirmi beş yıl içerisinde önemli değişimler geçirdi. Örneğin, “İslâmî” ve “laik” çevreler arasındaki ideolojik bölünmenin gölgesinde şekillenmiş olan “Kızıl Sultan mı, Ulu Hakan mı?” kutuplaşması, akademik tarihçilikte büyük oranda aşıldı.¹ İkinci Abdülhamid ve dönemine ilişkin hayli geniş olduğunu söyleyebileceğimiz yerli ve yabancı literatürü inceleyen çok sayıda çalışma daha önce yayımlandı.² Bu yazıda sözkonusu çalışmaları tekrar etmek yerine, öncelikle döneme ilişkin akademik tarihçilikteki yeni yönelimlere kısaca değinip, ardından Osmanlı tarihini, modernleşme paradigması ışığında kurgulamanın ne gibi ideolojik ve siyasî anlamlar ifade ettiği üzerinde duracağım. Bunun için de, daha genel anlamda tarihsel düşüncenin siyasî ve ideolojik işlevleri ile akademik tarihçiliğin siyaset üstülük ve objektiflik iddiasının siyasî anlamlarına ilişkin bir tartışmanın yürütülmesi gerekmektedir.

Son dönem Osmanlı tarihi, yakın zamana kadar Avrupa-merkezci ve modernleşmeci bir anlayışla, yani “modernleşme” ve “Batılılaşma” kavramlarıyla açıklanıyordu. Bu yaklaşım, Osmanlı siyasî elitine hem sınırlı hem de ikincil bir öznellik atfetmekteydi. Sözkonusu öznellik, Batı'nın siyasal, toplumsal ve ekonomik normlarının yerel koşullara uyarlanması ile

* Yrd. Doç. Dr., Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk Enstitüsü.

1 Sözkonusu kutuplaşma ve politizasyon hâlâ akademi dışı popüler tarihçilikte ağırlığını sürdürmektedir.

2 Gökhan Çetinsaya, “Abdülhamid'i Anlamak: 19. Yüzyıl Tarihçiliğine Bir Bakış”, *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek: Sempozyum Bildirileri*, İstanbul: Metis Yayınları, 1998. Gökhan Çetinsaya, “Çıban Başı Koparmamak: II. Abdülhamid Rejimine Yeniden Bakış”, *Türkiye Günlüğü*, sy. 58, 1999. Selim Deringil, “New Approaches to the Study of the Ottoman Nineteenth Century”, Çiğdem Kafescioğlu ve Luciene Thys-Şenocak (der.) *Abdullah Kuran İçin Yazılar*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

sınırlandırılmaktaydı. Osmanlı toplumunu Batı'ya göre daha aşağıda tanımlayan bu anlayış, Osmanlı siyasî elitine de bu "geri kalmış" toplumu, Batı medeniyeti düzeyine yükseltme rolünü uygun görmüştür. Kısacası, Osmanlı ve Türkiye siyasî eliti, Batı elitini "taklit eden" olarak tanımlanmıştır. Bununla birlikte, geçmişin, Batılılaşma, ilerleme, çağdaşlaşma, yani modernleşme süreci olarak hikayelendirilmesi, son dönem Osmanlı ve Cumhuriyet siyasî elitinin, toplumsal/tarihsel dönüşümlerin aslı öznesi olarak kurgulanmasını olanaklı kılmıştır. Böylece siyasî elitin iktidar konununun yeniden üretilmesinin ve bu iktidarın meşruiyetinin sağlanmasının ideolojik zemini oluşturulmuştur. İçinde bulunulan zaman dilimi, modernleşmeci bir tarih anlayışıyla bugün, geçmiş ve gelecek bütünlüğü içinde kurgulanmakta; egemen elit, siyasal ve toplumsal projeleriyle, geçmişin ve bugünün kurucu unsuru, geleceğin ise teminatı olarak tahayyül edilmekte ve böylece içinde bulunulan anın iktidar ilişkilerine süreklilik boyutu kazandırılmaktaydı. Bu açıdan bakıldığında ulus-devlet yaratma projelerinin, modernleşmeci bir ulusal tarih kurgusuna ihtiyaç duyduğu açıkça görülecektir.

Buraya kadar söylediklerimizde, geçmişe ilişkin her türlü tahayyülün, içinde bulunulan an tarafından koşullandırıldığı vurgusu yapılmaktadır. Tarihçilik faaliyeti de esas itibarıyla geçmişe ilişkin bir kurgu olduğu için bu kapsam dahilinde değerlendirilmelidir. Akademik tarihçiliğin bilimsellik iddiasının ise ancak tarihçilik zanaatının teknik gerekleriyle ilgili olduğunun altı çizilmelidir. Cumhuriyet Türkiye'sinde Osmanlı geçmişine ilişkin tahayyüllerin de bu çerçevede şekillendiği açıktır. Örneğin Cumhuriyet siyasî elitinin 1950'li yıllara kadar genel olarak Osmanlı'yı, yakın zamanlara kadar da Abdülhamid dönemini, modernleşme anlatısının, yani geçmiş tahayyülünün dışında tutması, dönemin seküler ve ulusal bir kimlik yaratma olarak tanımlayabileceğimiz ideolojik ihtiyaçlarıyla ilişkiliydi. Türkiye'deki egemen siyasî ve kültürel elitin geçmiş kurgusu, değişen siyasal konjonktürle önemli değişikliklere uğramıştır. Örneğin, siyasal rejimin bekâsı açısından Osmanlı geçmişinin ötekileştirilmesine ihtiyaç kalmadığı ve gerek yerel gerekse uluslararası düzleme yönelik yeni siyasî hedefler belirlemeye başladığı oranda, yeni ve daha kapsayıcı geçmiş kurgularına ihtiyaç artmıştır. Söz konusu konjonktürel ihtiyaçların sonucu olarak Osmanlı-Türkiye tarihi, en genel ifadeyle, dar kutuplaşmaların dışında ve sürekliliğe vurgu yapılarak kurgulanmaya başlanmıştır. Bu açıdan bakıldığında, Abdülhamid döneminin Osmanlı-Türkiye modernleşmesi anlatısı içine dahil edilmesini, yalnızca akademik tarihçiliğin bilimsellik ve objektiflik düzeyinin yükselmesiyle ilişkilendirmek doğru olmayacaktır.

Akademik tarihçilikte Abdülhamid döneminin temel modernleşme anlatısına dahil edilme çabası iki aşamada gerçekleşmiştir. Birinci aşamayı 1970 ve 1980'li yılların sınırlı sayıdaki çalışmaları oluşturmaktadır. İkinci aşama ise, son on yılda özellikle yurtdışında yapılan doktora tezleri ve yeni monografik çalışmalarla gerçekleşmiştir. Bu ikinci aşama, modernleşme ideolojisinin küreselci, çok kültürcü ve sivil toplumcu bir mahiyet kazandığı bir döneme denk düşmüş ve bu nedenle daha kapsamlı ve kuşatıcı bir nitelik kazanmıştır. Aşağıda, birinci aşamanın kısa bir değerlendirilmesi yapıldıktan sonra ağırlıklı olarak son on, on beş yılda yapılmış çalışmalar üzerinde durulacaktır. Yazının son bölümünde ise, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarihi, modernleşme paradigmasına başvurulmadan nasıl yazılmalı, sorusuna cevap aranılmaya çalışılacaktır.

•••

1970 ve 1980'li yıllarda Osmanlı çalışmaları, iktisat tarihçiliği etkisinde şekillendi. Bu dönemde genel anlamda akademik tarihçiliğin ve özellikle de iktisat tarihçiliğinin gündemini, az gelişmişlik, bağımlılık, tarımsal yapılar, feodalizm, Asya tipi üretim tarzı ve kapitalizme geçiş konuları oluşturmaktaydı. Bununla birlikte, siyasî fikir tarihçiliği ağırlığını korumaya devam etmiştir. İktisat tarihçiliği literatüründe Abdülhamid döneminin, ayrı bir alt dönem olarak ele alınmadığı görülür. Ayrıca, on dokuzuncu yüzyıl sonları ve yirminci yüzyıl başlarındaki tarım, eğitim, ulaşım ve demiryollarına ilişkin çalışmalar da, Abdülhamid döneminde önemli kalkınma hamlelerinin gerçekleştirilmiş olduğunu bütün çıplaklığıyla ortaya koymuştur.³ İktisat tarihçiliğinin ideoloji dışı teknik söylemi, Abdülhamid dönemi tarihçiliğindeki siyasî ve ideolojik kutuplaşmadan daha az etkilenilmesine yol açmıştır. Böylece, dönemin özellikle malî politikaları ve altyapı alanındaki hamleleri sağduyuyla değerlendirilebilmiştir.

1930'lu yılların Cumhuriyet ideolojisi Osmanlı geçmişini topyekün reddetme eğilimindeyken, 1940 ve 1950'li yıllara gelindiğinde bu durum değişmeye başlamıştır. Örneğin, Tanzimat reformculuğuyla barışma yoluna gidilmiş, ancak Abdülhamid dönemini modernleşme çizgisinden sapma, geriye dönüş ve İslâmî gericilik olarak niteleyen ve en keskin ifadesini Niyazi Berkes'te bulmuş olan anlayış önemli ölçüde muhafaza edilmiştir. Sözkonusu anlayışın akademik tarihçilik alanında aşılmasında, Engin Deniz

3 Tarım konusunda örnek olarak bkz. Donald Quataert, "Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia, 1876-1908", Doktora Tezi, University Of California, Los Angeles, 1973. Tefik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998. Demiryolları konusundaki çalışmalar hayli kabarık olduğu için burada örneklenmeyecektir. Eğitimle ilgili çalışmalara örnekler ise ilerde verilecektir.

Akarlı'nın 1976 yılında Princeton Üniversitesi'nde tamamlamış olduğu doktora tezinin katkısı büyüktür.⁴ Akarlı'nın çalışmasında iç ve dış politika ile malî konular önemli yer tutar. Özellikle dış politika ve finans alanında Avrupa güçlerine nasıl direndiğinin gösterilmiş olması, döneme ilişkin daha sağduyulu bir yorumun ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Akarlı'nın, Abdülhamid döneminde gerçekleştirilen altyapı atılımlarının, Millî Mücadelenin ve Cumhuriyet Türkiye'sinin kuruluş hamlelerinin başarıya ulaşması açısından ne kadar önemli olduğunu vurgulaması, Abdülhamid rejimine karşı daha ılımlı bir yaklaşımın ortaya çıkmasını kolaylaştırmıştır. Yine bu dönemde, Donald Quataert'in aşağıdan yukarıya bir sosyal tarih çalışması olarak niteleyebileceğimiz *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş* adlı kitabı, son dönem Osmanlı tarihine Türkiye siyasetinin dar kalıplarıyla yaklaşmamasının yeni açılımlar sağlayabileceğini ortaya koymuştur.⁵ Şevket Pamuk'un ondokuzuncu yüzyılın son on yılında, yani Abdülhamid döneminde, malî ve iktisadî konularda hayli iyi bir performans gösterilmiş olduğunu ortaya koyması da bu çerçevede değerlendirilebilir.⁶ Kısacası, iktisat tarihçiliğinin, Abdülhamid dönemine ilişkin reddetme çabalarını boşa çıkarmadaki rolü inkâr edilemez.

Yeni tarihçiliğin ayırt edici özelliği, bir yandan ondokuzuncu yüzyılda, diğer yandan da Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişteki sürekliliği ön plana çıkartmış olmasıdır. Akarlı'nın, Abdülhamid döneminin siyasal, ekonomik ve idarî gelişmelerini, İkinci Mahmud dönemi öncesinden İkinci Meşrutiyet'e, hatta Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar uzanan bir perspektif içinde incelemesi, bu yeni yaklaşıma örnek olarak gösterilebilir. Akarlı'nın tezi her ne kadar Abdülhamid dönemi üzerine yoğunlaşırsa da bir bakıma "uzun on dokuzuncu yüzyıl" perspektifiyle yazılmıştır. Cumhuriyet tarihine gönderme yapan ve böylece de Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte sürekliliği vurgulayan bu tezle, Abdülhamid döneminin, modernleşme ve çağdaşlaşma sürecinin bir parçası olduğu görüşü ağırlık kazanmaya başlamıştır. Akarlı'nın çalışmasını, İlber Ortaylı'nın *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* adlı kitabıyla birarada düşünmek yararlı olacaktır.⁷ Her iki çalışmada da,

4 Yayınlanmamış olmasına rağmen bu çalışmanın bir klasik haline geldiğini söylemek gerekir. Engin Deniz Akarlı, "The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II (1876-1909): Origins and Solutions", Doktora Tezi, Princeton University, 1976.

5 Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, çev. Sabri Tekay, Ankara: Yurt Yayınları, 1987.

6 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913*, 2. baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

7 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 1. baskı, İstanbul: Hil Yayınları, 1983.

on dokuzuncu yüzyıl tarihi uzun dönemli bir perspektifle ele alınmış ve kopuşlardan çok sürekliliğe vurgu yapılmıştır. Bu benzerliğe rağmen Ortaylı'nın, Abdülhamid dönemini önemli ölçüde kapsam dışında bırakıp, daha çok Tanzimat dönemi idarî ve hukukî reformları ve Balkanlar'da milliyetçilik konularına yoğunlaşmış olduğunu görüyoruz. Ortaylı, Tanzimat dönemini uzun dönemli tarihsel bir perspektif içinde değerlendirirken, Akarlı aynı yaklaşımı Abdülhamid dönemi için göstermiştir. Konuya Abdülhamid dönemi tarihçiliği açısından bakıldığında, sözkonusu dönemi modernleşme anlatisına dahil etmek noktasında Akarlı'nın tezinin, Osmanlı tarihçiliğinde izleri, Ortaylı'nın bahsi geçen çalışmasında da görülen önemli bir eksikliği giderdiği söylenebilir.

Abdülhamid dönemi tarihçiliğindeki bu ilk dönem revizyon arayışına ilişkin örnekleri çoğaltmak mümkündür. Stanford Shaw'un Abdülhamid'i "son Tanzimat padişahı" olarak niteleyen çalışmasının, "resmî" kanadın bu dönemi İslâmî gericilik olarak gören aşırılığın törpülenmesinde ve dönemin, Tanzimat ve modernleşme paradigması içine dahil edilmesindeki rolü inkâr edilemez.⁸ Sonuç olarak "Kızıl Sultan mı, Ulu Hakan mı?" tartışması, yerini, Abdülhamid'in otokratik ve İslâmî yönü ağır basan bir siyasal rejim altında Tanzimat çizgisinde modernleşmeci bir padişah olduğunun teslim edilmesi şeklinde bir senteze bırakmış görünmektedir. Artık sözkonusu sentezin farklı ideolojik-siyasî perspektiflere denk düşen yeni varyasyonları ortaya çıkmaya başlamıştır. Örneğin Kemal Karpat'ın, Abdülhamid'in modernleşmeci siyasetiyle bir tür Osmanlı milliyetçiliği olarak yorumladığı İslâm ve Türklük eksenli siyasetini temel alarak bugünün Atatürkçü kesimleriyle ılımlı İslâmcı kesimlerini uzlaştırma arzusu, aynı revizyonist anlayışın 1990'lar sonu Türkiye siyasetinin merkezîyetçi çizgisini yeniden biçimlendirme çabasını yansıtır.⁹

Yukarıda kısaca özetlediğimiz revizyonist tarihçilik anlayışı Abdülhamid dönemini, Osmanlı-Türkiye modernleşmesi anlatisi içine dahil etmiş olsa bile, Avrupa-merkezci bir modernleşme anlayışının dışına çıkma ko-

8 Stanford Shaw, "Sultan Abdülhamid II: Last Man of the Tanzimat", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: Milli Kütüphane, 1989. Bu yeni sentez açık ifadesini, Eric Zürcher'in ders kitabı formatındaki *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* adlı eserinin, Abdülhamid Dönemi'ni "Gericici İstibdat ya da Islahatların Doruğu" şeklinde tanımlayan bölümüyle bulmuştur. Başlıktan da anlaşılacağı üzere Zürcher, her iki keskin yorumu da yumuşatıp bir orta yol bulmaya çalışmaktadır. Bir yandan rejimin otokratik yönüne, diğer yandan da reform çabalarındaki sürekliliğe ve bu dönemdeki önemli atılımlara işaret etmektedir. Erik Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.

9 Kemal Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the late Ottoman State*, Oxford: Oxford University Press, 2001.

nusunda başarılı olamamıştır. Osmanlı-Türkiye tarihçiliğini kuşatmış olan bu modernleşme anlayışı, tarih anlatısını Batı karşısında gecikmişlik teması üzerine bina etmiştir. Böyle bir yaklaşım kendini, çağdaşlaşma veya Avrupalılaşıma ideolojisinde yoğun olarak gösterir. Bununla birlikte, modernleşme temasının karşılaştırmalı bir perspektife de imkân sağladığı belirtilmelidir. Kuşkusuz tarihin karşılaştırmalı bir perspektifle ele alınması, ilk bakışta son derece olumlu karşılanabilir. Ancak, Osmanlı modernleşmesinin, Avrupa olarak soyutlanan, idealize edilmiş bir kurguya gönderme yapılarak, gecikmişliğin yarattığı sorunlar çerçevesinde anlatılmasının, Osmanlı toplumuna ve siyasi elitine ancak Avrupa örneğini model almaktan ibaret bir tarihsel öznellik atfetmek anlamına geleceği açıktır. Türkiye ile ilgili literatürde her ikisi de geç modernleşmeler olarak değerlendirilen Osmanlı ve Rusya örneklerinin karşılaştırılmasına sıklıkla başvurulmuş ve Osmanlı'nın Rusya'ya göre modernleşme sürecine daha geç yönelmiş olması, sürecin Osmanlı-Türkiye örneğinde daha sorunlu yaşanmasının en önemli nedeni olarak gösterilmiştir. Böyle yaklaşımların barındırdığı sorun, tarihin sadece bir modernleşme süreci olarak hikâyelendirilmiş olması değil, aynı zamanda, modernleşmenin Avrupa-merkezci bir varyantına bağlı kalınıyor olmasındadır. Kuşkusuz 1970'li ve 1980'li yılların koşullarında Osmanlı-Türkiye tarihini "biz bize benzeriz"ci anlayışın ötesinde karşılaştırmalı bir perspektifle incelemek önemli bir kazanım olarak görülebilir. Ancak sözkonusu "geç modernleşme" paradigmasının bugün bile önemli bir itibara sahip olması, Türkiyeli entelektüelin Edward Said sonrası hayli geniş olan oryantalizm literatürüne rağmen en sığ şekliyle Avrupa-merkezci bir tarih anlayışından hâlâ sıyrılamamış olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁰

Oryantalizm ve Avrupa-merkezci tarih anlayışına ilişkin tartışmaları bu yazının sınırları içinde derinleştirmek mümkün değil. Ancak tarihe, "geç modernleşmenin yarattığı anomaliler" şeklinde yaklaşmanın, örneğin Almanya ve Japonya tarihçiliğinde hem tarih yazıcılığı hem de epistemoloji sorunu olarak eleştirilmiş olduğunu belirtmekle yetineceğim.¹¹ Almanya tarihçiliğinde geç kalmışlık paradigması uzun süre Almanya siyasetindeki

10 Böyle bir yaklaşıma örnek olarak bkz. Murat Belge, "Batılılaşma: Türkiye ve Rusya", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, c. 3, *Modernleşme ve Batıcılık*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002. Belge'nin Rusya ile Osmanlı modernleşmesi karşılaştırmasına, İlber Ortaylı'nın görüşlerini büyük oranda karikatürize ederek vardığını belirtmek gerekir. Bkz. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*.

11 Almanya tarihçiliği için bkz. David Blackbourn ve Geoff Eley, *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1984. Japonya tarihçiliği için bkz. Harry D. Harootyan, *Overcome by Modernity: History, Culture and Community in Interwar Japan*, New Jersey: Princeton University Press, 2000.

her türlü otoriter gelişmenin en önemli nedeni olarak gösterilmişti. Örneğin Nazizmi, Alman kapitalizminin ve siyasetinin güncel sorunlarıyla açıklamak yerine, sorunun kaynağı geçmişte aranmış ve anomali olarak değerlendirilen güncel olgular temelde modernleşme sürecinin gecikmişliğiyle açıklanmıştı.¹² Osmanlı-Türkiye tarihinde benzer yaklaşımlar, Türkiye siyasetinde bugün yaşanan birçok sorunu, örneğin ordunun siyasetteki ağırlıklı rolünü, devletin sözde 'ceberut' niteliğini ve sivil toplumun sözde 'güçsüz' oluşunu, yine modernleşmenin gecikmişliğinin yarattığı anomaliler silsilesine gönderme yaparak açıklama kolaylığına yönelmiştir. Kuşkusuz bütün bu eleştirileri, modernleşme paradigmasının ve Avrupa-merkezci yaklaşımların önemli ölçüde itibar kaybettiği bir ortamda yapıyoruz. Abdülhamid döneminin Avrupa-merkezci bir modernleşme paradigması çerçevesinde bile olsa ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarihi bütünlüğü içine dahil edilmesinin önemli bir başarı ve tarihçiliğimizde bir ilerleme olarak değerlendirilmesi gereken bir dönemde tarihin, modernleşme süreci olarak kavramsallaştırılmasının epistemolojik ve siyasî boyutlarına ilişkin bir eleştiri başlatmanın mümkün olamayacağını kabul etmeliyiz. Son on yılın akademik tarihçiliği böyle bir sorgulamayı artık olanaklı hale getirmiştir.

•••

Son on, on beş yılda Osmanlı tarihçiliğinin önemli bir dönüşüm geçirdiğini görüyoruz. Genel olarak tarihçilik alanında son çeyrek asırda gündeme gelen teorik arayışların bu dönüşümde önemli bir payı olmuştur. Osmanlı tarih yazıcılığının teorik gündemi zaman içerisinde, Avrupa tarihçiliğine daha çok yaklaşmış ve Osmanlı literatürünün uluslararası tarihçilik alanındaki marjinal konumu bir miktar kırılmıştır. Söz konusu yönelimin izleri, örneğin, Osmanlı tarihiyle ilgili makalelerin itibarlı Avrupa tarihi dergilerinde eskiye oranla daha çok yayımlanıyor olmasında gözlenebilir.¹³ Ders kitabı niteliğindeki yeni çalışmaların Avrupa tarihi dizileri kapsamın-

12 Almanya için bkz. Blackbourn ve Eley, *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany*. Japonya için bkz. Harootunian, *Overcome by Modernity: History, Culture and Community in Interwar Japan*.

13 *Comparative Studies in Society and History, European History Quarterly* ve *American Historical Review* gibi itibarlı akademik dergilerin, sayfalarında teorik açımlı Osmanlı tarihi çalışmalarına yer vermesi ve *International Labor and Working-Class History* dergisinin, sonbahar 2001 tarihli sayısını Osmanlı emek tarihçiliğine ayırmış olması akla ilk gelen örneklerdir. Örnek olarak bkz. Carter Findley, "An Ottoman Occidental in Europe: Ahmed Midhat Meets Madame Gülnar, 1889", *American Historical Review*, 1998, c. 103, sy. 1. Cengiz Kırılı, "A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul", *International Labor and Working-Class History*, 2001, sy. 60. Selim Deringil, "They Live in a State of Nomadism and Savagery: The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate", *Comparative Studies in Society and History*, 2003, c. 45, sy. 2.

da yayımlanıyor olması da bu bakımdan önemlidir.¹⁴ Ayrıca, Ortadoğu çalışmaları gibi saha araştırmaları dergilerinin teorik ağırlıklı yazılara daha fazla yer vermeleri ve bu dergilerin yeni paradigmatik arayışları teşvik etmeleri de bu çerçevede değerlendirilebilir.¹⁵ Kuşkusuz bütün bu gelişmeler son derece sınırlıdır. Buna rağmen son on, on beş yıl zarfında yeni bir literatür ve tarihçilik anlayışının ortaya çıktığını görmekteyiz. Bu yeni literatürün ayırt edici özellikleri arasında, Avrupa tarihçiliğinin kavramsal çerçevesine aşinalık, modernleşme paradigmasının Avrupa-merkezci varyantına getirilen eleştiri ve Osmanlı tarihini dünya tarihi bütünlüğü içinde kurgulama çabalarını sayabiliriz. Bu yeni literatür bir yandan Osmanlı tarihinin dünya tarihi içindeki konumunu güçlendirirken diğer yandan da Osmanlı tarihçisinin uluslararası akademik camiadaki saygınlığını artırmıştır.

Yukarıda kısaca değindiğimiz gelişmeler Abdülhamid dönemi tarihçiliğini de derinden etkilemiştir. Abdülhamid dönemi tarihçiliği bu dönemde, bir önceki bölümde kısaca özetlediğimiz ilk revizyon çabasının birikimini de devralarak önemli bir teorik atılım gerçekleştirmiştir. Aşağıda, son on yılda yayınlanan bazı monografik çalışmaları ve doktora tezlerini kısaca gözden geçirerek yeni tarihçiliğin ayırt edici yönlerini belirlemeye çalışacağım.¹⁶

Bir önceki dönemin literatürüyle karşılaştırıldığında, yeni tarihçiliğin en önemli özelliğinin, modernleşmeyi, yerel koşulların yarattığı farklılıkları da kapsayacak şekilde ortak küresel bir zamansallık içinde işleyen bir süreç olarak kurgulamak olduğunu söyleyebiliriz. Ortak küresel-zaman fikri, Avrupa-merkezci yaklaşımların aşılmasında önemli rol oynamıştır. Böylece, ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı modernleşmesinin, idealize edilmiş bir Avrupa örneğinin gecikmiş bir türevi olarak kurgulanması aşılmıştır. Yeni çalışmalarda Rusya, Japonya, Almanya ve Fransa'yla benzerlikler ve eşzamanlı-

14 Aşağıdaki iki kitap Cambridge University Press'in Avrupa tarihinde yeni yaklaşımlar serisi içinde yayınlanmıştır: Daniel Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe, New Approaches to European History*, New York: Cambridge University Press, 2002; Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922, New Approaches to European History*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

15 *International Journal of Middle East Studies* dergisinin (IJMES) 2002 yılında 34 numaralı sayısını sömürgecilik sonrası çalışmaların (postcolonial theory) sağladığı teorik imkânlar ışığında, Ortadoğu ve Orta Asya çalışmalarında yeni arayışlara ayırması bu çerçevede anlamlıdır. Bu sayıda yer alan makalelere örnek olarak bkz. Deniz Kandiyoti, "Post-Colonialism Compared: Potentials and Limitations in the Middle East and Central Asia", *International Journal of Middle East Studies*, 2002, sy. 34.

16 Avrupa ve Amerikan üniversitelerinde yapılan doktora tezlerine vurgu yapmamın sebebi, yerli çalışmaları küçümsemek değil, aksine bilimsellik normunun İngilizce yazmak ve sözkonusu akademik ortamla ve ilgili dergileriyle ilişkili olmak şeklinde kolonize edilmiş olduğunu vurgulamak içindir.

lıklar ön plana çıkartılmaya başlanmıştır. Bu çerçevede değerlendirilebilecek çalışmalar sınırlı olmakla birlikte hayli yol kat edildiğini söyleyebiliriz.

Abdülhamid dönemi tarihçiliğinin bu yeni evresinde Selim Deringil'in ideoloji ve siyaset ağırlıklı çalışmaları öncü bir rol oynamıştır. Deringil, Abdülhamid dönemi siyaset ve ideolojisini, meşruiyet paradigması ve uluslararası arenada sembolik düzlemde yürütülen rekabete gönderme yaparak incelemiştir. Bu çalışmanın önemi, farklı siyasî coğrafyalarda cereyan eden tarihsel deneyimleri ortak bir küresel zamansallık içinde incelemesinde ve farklı örnekler arasında gelişmişlik veya gecikmişlik açısından bir sıralamaya tabi tutmamasında yatmaktadır.¹⁷ Bu doğrultudaki diğer örneği, Benjamin Fortna'nın Abdülhamid dönemi eğitim sistemiyle ilgili çalışması oluşturmaktadır.¹⁸ Fortna, Abdülhamid dönemi müfredatında dinî ve ahlakî değerlerin ağırlık kazanmasını, Rusya, Fransa ve bazı başka ülkelerdeki benzer ve eşzamanlı gelişmelerle ilişkilendirmekte ve Osmanlı'daki eğitim politikalarını Batı'yı örnek alma çabasının bir ürünü olarak değil, yerel ihtiyaçların doğurduğu uygulamalar olarak değerlendirmektedir. Fortna farklı ülkelerdeki benzer uygulamaları karşılaştırırken, küresel bir saatin işlemekte olduğu fikrini ön plana çıkarmış ve örneğin Osmanlı ve Rusya modernleşmelerinde bir gecikmişlik paradigmasına başvurmamıştır. Kısacası yazar, eğitim sisteminde İslâmî öğelerin ağırlık kazanmasını, modernleşme veya Batılılaşma çizgisinden bir kopuş olarak değil, aksine modernleşmenin bir gereği olarak değerlendirmiştir.

Son yıllarda Abdülhamid dönemi eğitim sistemiyle ilgili çalışmalarda bir artış gözlenmektedir.¹⁹ Modern devletin, toplumu ve bireyleri ideolojik ve siyasî olarak biçimlendirme doğrultusundaki en önemli faaliyet alanlarından birisi olan eğitimle ilgili araştırmalar, dönemin tarihini anlamak açısından son derece önemlidir. Abdülhamid dönemi tarihçiliğindeki bu yeni eğilim kapsamında değerlendirilebilecek bir çalışma olması nedeniy-

17 Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

18 Benjamin Fortna, "Islamic Morality in Late Ottoman 'Secular' Schools", *International Journal of Middle East Studies*, 2000, sy. 32; Benjamin Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford: Oxford University Press, 2002.

19 Eğitim alanındaki çalışmaların hepsini burada vermek mümkün görünmemektedir. Konuyla ilgili iki örnek için bkz. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990; Mehmet Ö. Alkan, "Ölçülebilir Verilerle Tanzimat Sonrası Osmanlı Modernleşmesi", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996; Mehmet Ö. Alkan, "Modernization from Empire to Republic and Education in the Process of Nationalism", *Ottoman Past and Today's Turkey*, Kemal Karpat (der.), Leiden: Brill, 2000.

le burada yalnızca Akşin Somel'in araştırmasına değinmekle yetineceğim. Gerçi, Avrupa-merkezci modernleşme paradigmasıyla hesaplaşmanın Somel'in doğrudan gündeminde olduğunu söylemek zordur. Somel'in çalışması yine de, Abdülhamid dönemini ondokuzuncu yüzyıl bütünlüğü içine entegre edebilmesi bakımından önemlidir. Bu yönüyle de, yukarıda kısaca değinmiş olduğum birinci dalga revizyonist tarihçiliğe daha yakın durmaktadır. Somel, Abdülhamid dönemi eğitimiyle ilgili gelişmeleri Tanzimat'tan itibaren başlayan uzun dönemli bir perspektif içinde ele almıştır. Örneğin müfredatın dinî içeriğinin pekiştirilmesinin yalnızca Abdülhamid döneminde değil, Tanzimat döneminde de sözkonusu olduğunu vurgulamıştır. Bu tespitiyle yazarın, ideolojik eğilimler açısından Tanzimat ve Abdülhamid dönemlerini birbirinden farklıymış gibi gösterme eğilimlerini eleştirmiş olduğu görülür.²⁰ Bunlardan başka Somel'in çalışması, eğitimle ilgili uygulamaları, sosyal disiplin, modern siyaset ve modern devlet kavramlarıyla açıkladığı için yeni literatür kapsamında değerlendirilmelidir.²¹

Elizabeth Frierson'un, Abdülhamid döneminde devlet, basın ve toplumsal cinsiyet konularını temel alan ve ağırlıkla "kamusal alan" kavramı üzerine kurulmuş olan doktora tezi ile bazı makaleleri, yeni tarihçiliğin teorik tartışmalara ağırlık veren kesimine örnek teşkil etmektedir.²² Frierson, Abdülhamid döneminde yaygınlaşan kadın dergilerini inceleyerek Osmanlı kamusal alanının alt ve orta sınıf eğitim görmüş kadınları da kapsayacak

20 Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy, and Discipline*, Leiden: Brill Academic Publishers, 2001.

21 Gökhan Çetinsaya'nın İkinci Abdülhamid'in Irak ve aşiret siyasetiyle ilgili doktora çalışması yukarıdaki çerçevede değerlendirilebilir. Çetinsaya'nın çalışmasında, din, tarikat ve halk İslâmî boyutlarının taşıdığı ağırlığa rağmen, Abdülhamid'in temel kaygısının Osmanlı coğrafyasının parçalı yapısını modern devlet ve siyasetin gerekleri doğrultusunda bütünlendirmek olduğu ortaya konulmuştur. Gökhan Çetinsaya, "Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908", Doktora Tezi, University of Manchester, 1994; Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak'da Tarikat, Aşiret ve Siyaset," *Divân İlmî Araştırmalar*, 1999, sy. 7. Yine bu çerçevede değerlendirilmesi mümkün olan bir başka çalışma için bkz. Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul: Orkun, 1983.

22 Elizabeth B. Frierson, "Unimagined Communities: Women and Education in the Late Ottoman Empire, 1876-1909," *Critical Matrix*, 1995, c. 9, sy. 2; Elizabeth B. Frierson, "Unimagined Communities: State, Press, and Gender in the Hamidian Era", Doktora Tezi, Princeton University, 1996; Elizabeth B. Frierson, "Cheap and Easy: The Creation of Consumer Culture in Late Ottoman Empire", *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922 An Introduction*, Donald Quataert (der.), Albany: State University of New York Press, 2000; Elizabeth B. Frierson, "Mirrors Out, Mirrors In, Domestication and Rejection of the Foreign in Late-Ottoman Women's Magazines (1875-1908)", *Women, Patronage, and Self-Representation in Islamic Societies*, D. Fairchild Ruggles (der.), Albany: State University of New York Press, 2000.

şekilde genişlediğini göstermiş, ancak bu kamusalığın kadınlara sunduğu imkânların, dönemin patriarkal ve otokratik siyasî kültürü tarafından koşullandırıldığının altını çizmiştir. Frierson'un çalışmasının önemi, Avrupa-merkezci yaklaşımlarda Batı siyasî kültürüne özgü bir olgu olarak kurgulanan *kamusal alan* kavramını Osmanlı tarihçiliğine, kavramın her türlü burjuva liberal ve demokratik özcü içeriklerini dışlayarak başarıyla uygulamış olmasında yatmaktadır. Yeni tarihçiliğe ilişkin bu kısa değerlendirmeyi, padişahın monarşik tonları ağır basan sosyal yardım uygulamalarını, modern sosyal devletin Osmanlı coğrafyasında aldığı özgül biçim olarak kavramsallaştıran ve sözkonusu yorumu Rusya, Almanya ve Japonya örneklerine gönderme yaparak inceleyen kendi çalışmalarımı hatırlatarak bitirmek istiyorum.²³ *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet* adlı çalışmamda, tarihsel oluşumlar, herhangi bir modernleşme süreci anlatısına başvurulmadan, dahilî siyasî koşulların karmaşık doğasının belirleyiciliğine vurgu yapılarak açıklanmış ve karşılaştırmalı yaklaşım, farklı modernleşme örneklerinin zaman içindeki görelî dizilişlerinin veya gecikmişliklerinin tespiti meselesi olarak ele alınmamıştır.

Abdülhamid dönemiyle ilgili yeni literatürün en önemli özelliğini, Osmanlı siyasî elitine tarihsel anlatı içinde tanınmış olan öznellik oluşturmaktadır. Bu anlatıda Osmanlı siyasî eliti, gecikmişlik koşullarında idealleştirilmiş bir Batı modelini yerel koşullara uyarlayan değil, eşzamanlı ve küresel modernite koşullarında kendi kaderini başka coğrafyaların siyasî elitleri gibi tayin etme yeteneğine sahip bir özne olarak tasavvur edilmiştir. Ancak, Avrupa-merkezci tarih anlayışının aşılması açısından son derece olumlu bir sıçramaya denk düşen bu yeni anlayışın önemli epistemolojik sorunlar içerdiğinin altı çizilmelidir. Bunlardan en önemlisi, Osmanlı tarihini Avrupa tarihçiliğinin teorik ve kavramsal donanımlarıyla yazmanın getireceği zorluklarla ilişkilidir. Bu sorun, Avrupa-merkezci yaklaşımları aşma kaygısının gündemde olduğu bir ortamda paradoksal bir durum yaratmaktadır. Osmanlı tarihinin, Avrupa tarihçiliğinin kavramsal donanımlarıyla yazılmasının, basitçe tarihçiliğimizin uluslararası bilimsel ve akademik düzeyinin yükselmesi olarak değerlendirilemeyeceği açıktır. Edward Said'in oryantalizm eleştirisi, Avrupa-merkezci bir anlayışla Doğu'nun bilgisini üretmenin, Doğu üzerinde egemenlik kurma çabasına eşlik ettiği noktadaydı. Said'in sözkonusu eleştirisi önemli ölçüde Foucault'nun bilgi-iktidar

23 Fortna, "Islamic Morality in Late Ottoman 'Secular' Schools", Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002; Nadir Özbek, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Sosyal Devlet", *Toplum ve Bilim*, 2002, sy. 92.

ilişkinine yönelik tespitleri üzerine bina edilmişti.²⁴ Ancak Abdülhamid dönemine ilişkin literatür örneğinde de gördüğümüz gibi yeni anlayış, tarih anlatısında Batı'nın Doğu üzerindeki tahakkümünü kırmış, Doğu'ya da Batı'yla eşit bir öznellik tanımış görünmektedir. Ancak, Osmanlı tarihçilerinin, Avrupa tarihçiliğinin dilini içselleştirmeleri şeklinde cereyan eden bu süreci, bir açıdan, Avrupa-merkezli akademik söylemin genelleşmesi, sözkonusu söyleme direniş imkânlarının daraltılması ve böylece zihinlerin bütünüyle kolonileştirilmesi olarak yorumlamak da mümkündür.

Postmodern eleştirinin en güçlü görüldüğü bir anda moderleşme ideolojisinin genelleşmesi ve hegemonyasını tahkim etmesi gibi paradoksal bir durumla karşı karşıyayız. Burada öncelikle tartışılması gereken, genelleşmiş bir modernleşme ideolojisini aşmanın nasıl mümkün olabileceğidir. Postkolonyal teorinin günümüzdeki önemli temsilcilerinden Dipesh Chakrabarty'nin bu sorunla ilgili önerisi, aydınlanma rasyonel düşüncesinin felsefi mirası üzerinde temellenmiş bütün kavramsal ve epistemolojik donanımların terk edilmesi noktasındadır.²⁵ Chakrabarty'nin, sözkonusu tespitiyle, postmodern teorinin en temel eleştirisini paylaşıyor olduğu açıktır. Tarihin, olguların zaman içinde art arda dizilişi, ileriye doğru bir gidiş şeklinde kurgulanması, yine buna bağlı olarak rasyonel bir özne anlayışı, Chakrabarty'ye göre aydınlanmacı modernitenin özünü oluşturmaktadır. Yazar, alternatif epistemolojinin Batı kültür ve düşünce sisteminin tamamıyla dışına çıkılarak kurulması gerektiğini ima etmektedir. Ancak bu çözümlemenin, özcü ve kültürcü bir boyuta sahip olduğunun altını çizmeliyiz. Gerçekten de Chakrabarty'nin kendisi de bu olasılığın farkında görünmektedir. Postmodern ve postkolonyal eleştirinin en önemli açmazı, moderniteyi bir söylem ve kurgu olarak ele alması ve alternatifin ancak başka kültürel oluşumlara referansla söylemsel düzeyde kurulabileceğini varsayıyor olmasıdır. Kültürün ve söylemin de bir siyaset olduğu doğrudur. Ancak kültürel siyaset dahil her türlü siyasetin sosyal ilişkiler içindeki öznelerinin belirgin olması son derece önemlidir. Böyle bir vurgu bizi içinde bulunulan anın belirleyiciliğine yöneltir. Başka bir ifadeyle, yeni bir epistemoloji, bugünün siyasetine bir müdahale olduğu ölçüde radikal bir eleştiri mahiyeti taşıyabilir.²⁶

24 Edward Said, *Orientalism*, New York: Pantheon Books, 1978.

25 Dipesh Chakrabarty, *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton Studies in Culture/Power/History, New Jersey: Princeton University Press, 2000.

26 Harry D. Harootunian, "In the Tiger's Lair: Socialist Everydayness Enters Post-Mao China (Review essay on *Streetlife China* by Michael Dutton)", *Postcolonial Studies*, 2000, c. 3, sy. 3; Harry D. Harootunian, *History's Disquiet: Modernity, Cultural Practice, and the Question of Everyday Life*, Columbia: Columbia University Press, 2000.

Chakrabarty'nin eleştirisi, bu imkânı bünyesinde barındırmıyor olmakla birlikte, modernitenin bir epistemoloji olarak aşılması amacını taşımaktadır. Oysa Abdülhamid dönemine ilişkin yukarıda özetlediğimiz yeni literatür, Osmanlı geçmişinin Avrupa-merkezcilikten arındırılmış küresel ve eşzamanlı bir modernleşme süreci anlayışı içine dahil edilmesi amacını gütmektedir. Fakat sözkonusu yeni eğilime getirdiğimiz en önemli eleştiri modernitenin bir epistemoloji olarak sorunsallaştırılmamış olmasıyla ilgiliydi. Yine bu noktada gündeme getirmemiz gereken ve son yıllarda yaygınlaşmaya başlayan bir başka yaklaşım, *alternatif moderniteler*, *Batı-dışı moderniteler* veya *melez moderniteler* gibi kavramlarda ifade bulmaktadır.²⁷ Osmanlı tarihçiliği alanında henüz doğrudan bir etkisi görülmemiş bu yaklaşım, moderniteyi kültürcü ve özcü bir anlayışla yorumladığı için, ortak ve eşzamanlı bir modernite anlayışından önemli ölçüde ayrılmaktadır.²⁸ Alternatif moderniteler kavramıyla, modernleşme ideolojisinin çok kültürcü, sivil toplumcu ve globalist yeni bir yorumuna ulaşılmaktadır. Bu yeni ideolojiyi *neo-modernizm* olarak nitelemek mümkündür. Bugün Avrupa-merkezcî bir modernleşme ideolojisinden çok-kültürlü bir modernleşme ideolojisine yönelişin, kapitalist üretim ilişkilerinin küresel düzlemde çok odaklı olarak yeniden şekillenmesinin yarattığı siyasal ihtiyaçlardan kaynaklandığı açıktır. Başka bir ifadeyle, genelleştirilmiş bir modernite anlayışının Doğu'ya da teşmil edilmesini, sermaye birikiminin küresel ihtiyaçlarına denk düşen bir ideoloji, yeni bir hegemonya arayışı olarak nitelemek gerekmektedir.²⁹ Modernleşme anlatısının, Avrupa'yı ayrıcalıklı bir konumda kurgulaması nasıl belli bir iktidar ilişkisine tekabül ediyor idiyse, şimdi de Avrupa dışı siyasal coğrafyaların modernleşme anlatısı içine ikincil ve türev bir konumda olmadan "eşitlikçi" bir tarzda dahil edilmelerinin başka bir iktidar ilişkisine denk düşüyor olduğunu aynı şekilde dikkate almak durumundayız.

Yukarıdaki tartışmaları, Abdülhamid dönemine ilişkin yeni literatürle ilişkisi içinde daha somut olarak ifade etmemiz gerekmektedir. Bu nokta-

27 Dilip Parameshwar Gaonkar, *Alternative Modernities*, North Carolina: Duke University Press, 2001. Ortadoğu çalışmaları alanında bu yaklaşıma örnek olarak bkz. Dale F. Eickelman, "Islam and the Languages of Modernity", *Daedalus*, 2000, c. 129, sy. 1; Nilüfer Göle, "Batı-dışı Modernlik: Kavram Üzerine", *Melez Desenler*, İstanbul: Metis Yayınları, 2000; Nilüfer Göle, "Snapshots of Islamic Modernities", *Daedalus*, 2000, c. 129, sy. 1.

28 Ortak ve eşzamanlı modernite anlayışına örnek olarak bkz. Huri İslamoğlu, "Modernities Compared: State Transformations and Constitutions of Property in the Qing and Ottoman Empires," *Journal of Early Modern History*, 2001, c. 5, sy. 4.

29 Arif Dirlik, "Modernity as History: Post-Revolutionary China, Globalization and the Question of Modernity", *Social History*, 2002, c. 27, sy. 1; Arif Dirlik, "Rethinking Colonialism: Globalization, Postcolonialism, and the Nation," *Interviews*, 2002, c. 4, sy. 3.

da, Avrupa sosyal tarihçiliğinin Habermas'a borçlu olduğu ve kendi çalışmalarımda da sıklıkla başvurduğum *kamusal alan* kavramının Osmanlı tarihi kapsamında kullanılışı örneği üzerinde durmak yararlı olacaktır. Habermas'ın klasik formülasyonunda *kamusal alan* kavramı, aile ile devlet arasında burjuva liberal bireyin rasyonel siyasî bir özne olarak kendisini kurduğu ve bu anlamda burjuva siyasetinin şekillendiği zemin olarak tanımlanmıştır. *Kamusal alan* ve *sivil toplum* kavramlarında ifadesini bulan siyasal olguların, şehir kültürünün, sivil inisiyatifin ve rasyonel zihniyetin yeşerdiği Avrupa tarihine ait kavramlar olduğu, bu ve benzeri kavramların güçlü devlet ve cemaat kültürünün belirleyici olduğu Doğu toplumlarını anlamak için yararlı olamayacağı şeklindeki itirazların yeni olmadığını biliyoruz.³⁰ Bu tarz itirazlar, kültür ve medeniyeti özcü bir yaklaşımla kurgulayıp her kültürel öbek için farklı kavramsal çerçeve öneriyor oluşu nedeniyle kolayca eleştirilebilir. Ayrıca, kavramların analitik araçlar olduğu, kendilerinden menkul kültürel veya başka türlü anlamlar ve özler taşımadıkları ve kavramlara yüklenen anlamların tarihsel anlatının yaratıcısı konumundaki tarihçinin eseri olduğunu unutmamalıyız. Gerçekten de kabaca son on beş yıl içerisinde sosyal tarihçilik ve kültür tarihçiliği *kamusal alan* kavramını Habermasçı burjuva liberal özünden önemli ölçüde uzaklaştırmış ve kavrama toplumsal sınıf ve grupları bütün çeşitliliği ve karmaşıklığı içinde kuşatan geniş, çoğul, uzlaşmaya açık ama çatışmayı da barındıran, rasyonel olması gerekmeyen bir siyaset zemini olarak yeni bir anlam kazandırmıştır. Özellikle Geoff Eley'nin çalışmalarında *kamusal alan* kavramı, Gramsci'nin *hegemonya* kavramından da faydalanılarak, siyasetin cereyan ettiği zemin anlamında kullanılmıştır.³¹ Geniş, konjonktürel ve arızî bir yaklaşımla tanımlandığı takdirde *kamusal alan* kavramı, her türlü kültürel özcülüğün arındırılmış ve toplumsal siyasetin karmaşıklığını ve tarihsel belirlenmişliğini kavrayan analitik bir araç haline gelecektir.

Kamusal alan kavramının yukarıda tanımlandığı şekliyle Osmanlı tarih yazıcılığında kullanılmasının hiçbir teorik ve epistemolojik mahzuru olmadığını söyleyebiliriz.³² Örneğin Abdülhamid dönemiyle ilgili kendi çalış-

30 Bu konuda yeni bir örnek için bkz. Şerif Mardin, "Civil Society and Islam", *Civil Society, Theory, History, Comparison*, John A. Hall (der.), Cambridge: Polity Press, 1995.

31 Geoff Eley, "Nations, Publics, and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century", *Habermas and the Public Sphere*, Craig Calhoun (der.), Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1996. Benzer bir yorum için bkz. Arif Dirlik, "Civil Society/Public Sphere in Modern China: As Critical Concepts Versus Heralds of Bourgeois Modernity", *Chinese Social Sciences Quarterly (Zhongguo She Hui Ke Xue Ji Kan)*, 1993, sy. 3.

32 Çin tarihiyle ilgili literatürü değerlendiren yazısında Arif Dirlik, *kamusal alan/sivil toplum kavramlarının, Avrupa-merkezci ve kapitalizmin ürünü olmaları gerekçesiyle göz ardı edilmemeleri gerektiğini vurgulamaktadır. Dirlik aynı yazıda kavramların ken-* 2

malarımnda *kamusal alan* kavramı, padişahın siyasî otoritesinin kurulduğu ve kitlelerin siyasete katılmasının, Abdülhamid'in siyasî kurgusu dahilinde gerçekleştiği ölçüde siyasî rejimin meşruiyetinin tahkim edilmesine hizmet eden siyaset zemin olarak tanımlanmıştır. Böylece *kamusal alan* kavramına ilerlemeci ve sivil toplumcu bir perspektifle demokratik bir içerik atfedilmeden, siyasetin tarihselliğine ve belirleyiciliğine vurgu yapılmıştır.³³ Yukarda Elisabeth Frierson'un *kamusal alan* kavramını, yine özcü bir anlam yüklemeyen, Abdülhamid dönemi siyasetini anlamak üzere Osmanlı tarihine başarıyla uygulamış olduğuna değinmiştik. Burada tanımlandığı şekliyle kamusal alan kavramı, bütün karmaşıklık ve bölünmüşlükleriyle tarihsel öznelerin toplumsal siyasal pratiklerinin hiçbir kültürcülüğe ve özcülüğe kapılmadan tarih anlatımıza dahil edilmesi imkânını sağlayacaktır. Bu yolla tarihi, her hangi bir hat doğrultusunda ilerleyen bir süreç olarak değil, tarihsel öznelerin karşılıklı konumlanışlarının belirleyiciliğinde şekillenen bir olgu olarak kurgulamak mümkün olacaktır.

Abdülhamid dönemine ilişkin yeni literatürün en önemli başarısının modernleşme paradigmasının Avrupa-merkezci biçiminin aşılması, Osmanlı tarihinin dünya tarihi bütünlüğü içinde kavramsallaştırılmaya çalışılması ve Osmanlı siyasî elitine atfedilen ikincil öznellik rolünün kırılması noktalarında odaklaştığı ifade edilmişti. Bütün bu başarılarına rağmen yeni literatürün en önemli zaafı kendi tarihselliğinin farkında olmayışı noktasında odaklanmaktadır. Kendisini doğuran koşullarla ilişkisini kurmadan ve bu koşullar içinde tekabül ettiği siyasal ve ideolojik açılımları belirlemeden yeni literatürün, tarihçiliğimizin uluslararası niteliğinde bir yükseliş ve tekamüle karşılık geldiğini düşünmek doğru olmayacaktır. Yeni literatür, geçmişe ilişkin her türlü kurgunun bugüne ait ve bu nedenle de ideolojik olduğu ve Osmanlı ve Türkiye siyasî elitini merkeze alarak modernist-historist bir epistemolojiyle kurgulanan bir geçmişin, iktidar konumundaki kesimlerin egemenliklerini geçmiş-bugün-gelecek dizilimi içinde meşrulaştırma işlevine sahip olduğu gerçeğini görme yeteneğinden uzak bulunmaktadır. Sözkonusu literatüre getirilmesi gereken eleştiri, geçmişe ait yeni tasavvurun bugüne ilişkin temsil ettiği siyaset noktasında olmalıdır.

•••

İkinci Abdülhamid dönemi tarihçiliğinin çerçevesini uzun yıllar çizmiş olan "Kızıl Sultan mı, Ulu Hakan mı?" kutuplaşmasının Türkiye siyasetinin

di başlarına bir anlam ifade etmediğine, basitçe tasvir niteliklerinin olmadığına işaret etmektedir. Dirlik'e göre bir söyleme ait kavram ve terimler, farklı sosyal çıkarlar ve ideolojik yönelimlerle ilişkileri içinde programatik hedeflerin oluşturulmasına hizmet ettikleri ölçüde anlam kazanırlar. Bkz. Dirlik, "Civil Society/Public Sphere in Modern China: As Critical Concepts Versus Heralds of Bourgeois Modernity".

33 Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet*.

deki ideolojik bir bölünmüşlüğe denk düştüğünü inkâr etmek mümkün görünmemektedir. Akademik tarihçiliğin de etkisiyle Abdülhamid'e ilişkin artık "ne Ulu Hakan, ne de Kızıl Sultan idi" veya "müstebid idi ama aynı zamanda ıslahatçıydı" şeklinde, objektiflik ve bilimsellik iddiasıyla örülmüş orta yolcu bir tavır ön plana çıkmış bulunmaktadır. Geçmişe ilişkin popüler tasavvurların ideolojik boyutunu görmek daha kolay iken, akademik tarihçiliğin bu yönü, bilimsellik iddiası ardına gizlenmiş olması nedeniyle daha zordur. Oysa, tarihçinin tasavvur ettiği geçmiş ile tarihçinin bizzat içinde bulunduğu bugün'ün aynı zamansal düzlemde bulunduğu hatırlandığında, Abdülhamid dönemini ılımlı ve orta yolcu bir yaklaşımla Osmanlı-Türkiye modernleşmesi sürekliliği kurgusu içine dahil etmenin de bir siyasete ve ideolojik pozisyona denk düşüyor olduğu açıklık kazanır.

Akademik tarihçiliğin saygınlığı her şeyden önce geçmişe ilişkin üretilen bilginin siyasetler üstütlüğü ve objektifliği kriterleriyle ölçülmektedir. Sözkonusu yanılısamanın pekiştirilmesinde, uluslararası bilimsellik amacı, soyut bir dil ve gündem oluşturulması gibi birçok meslekî pratiğin rolü bulunmaktadır. Ancak üniversite tarihçiliği, bilimsellik ve objektiflik iddiasıyla herhangi bir toplumsal-pratik gündemle ilişki kurmadığı sürece, üretilen bilginin güncel toplumsal-siyasal işlevi kaybolmakta ve bilimsel faaliyet akademisyenin kişisel statü ve kimlik siyasetine hizmet etmeye indirgenmiş olmaktadır. Bununla birlikte, akademik tarihçinin bilimsellik iddiası, kendi bireysel kimlik ve statüsünü oluşturmanın yanı sıra, daha genel bir siyasete de hizmet etmektedir. Bu da geçmişe ilişkin bilgi üretiminin akademinin tekeline alınmasıyla ilgilidir. Siyaset üstütlük, bilimsellik ve objektiflik vasfının tekelleştirilmesi yoluyla, geçmişe ilişkin alternatif tahayyüllerin gözden düşürülmesi kolaylaşmaktadır. Sözkonusu tarihçiliğin bilimsellik ve objektiflik iddiası, geçmişin olduğu gibi gösterilmesi hedefinde ifade bulmaktadır. Böyle bir tarih anlatısında güncele müdahale kaygısı bir tarafa itilmekte ve tarih, geçmiş olguların nedensellik ilişkisi içinde ardarda sıralanması şeklinde bir anlatıya dönüştürülmektedir. Oysa tarihsel düşünce aracılığıyla geçmişle kurduğumuz ilişki bugün'e aittir ve bugün'e ait olmalıdır. Walter Benjamin'in ifade ettiği gibi, "Geçmiş tarihsel olarak kurmak 'onu gerçekten olmuş olduğu gibi' tanımak değil, tehlike anında birden parlayıveren anıyı ele geçirmektir".³⁴ Benjamin bu tezinde, tarihsel düşüncenin bugüne ilişkin bir kaygısı olması gerektiğine işaret eder ve geçmişe ilişkin kurgunun, olguları, nedensellik ilişkisi içinde ardarda sıralamak olmadığını vurgular. Buradaki eleştirinin hedefi, historisist bir tarih anlayışı-

34 Walter Benjamin, "Tarih Kavramı Üzerine", *Son Bakışta Aşk: Walter Benjamin'den Seçme Yazılar*, Nurdan Gürbilek (der.), İstanbul: Metis Yayınları, 2001.

dır ve önerilen alternatif “bir geçiş olmayan, zamanın onda durduğu ve onun tarafından üstlenildiği bir *bugün* kavramı” üzerine bina edilmiştir.

Osmanlı-Türkiye tarihçiliği bağlamında, modernist-historisist tarih anlayışına getirmiş olduğumuz bir başka önemli eleştiri de, siyasî elitin, geçmişe ilişkin anlatının temel kurucu unsuru olarak kurgulandığı noktasındadır. Historisizm ve modernleşme ideolojisine alternatif bir tarihçilik, bugüne müdahale kaygısının yanısıra, egemen siyasî eliti, geçmişin kurucu unsuru olmaktan azledip, geniş kitlelerin yaşanmış deneyimlerini tarihin gerçek kurucu unsuru olarak ön plana çıkarmak durumundadır. Burada yaygın tanımıyla aşağıdan yukarıya bir tarihçilik önerilmemektedir. Aşağıdan yukarıya tarihçilik söylemi, her türlü eleştirel boyutuna rağmen, egemen sınıfları yine tarihin kurucu unsuru olarak tasavvur etmek ve alt sınıflara da yalnızca bu egemenliğe karşı direnme yeteneğini atfetmekle maluldür. Böylece alt sınıfların maduniyet hali ve ikincil konumları sürekli kılınmış olmaktadır. Modernleşme paradigması ve historisist bir epistemolojiyi aşmayı hedefleyen bir tarih anlayışı, Osmanlı geçmişini, içi boş bir nedensellik ve süreklilik hikâyesi olarak değil, bugüne ilişkin bir müdahale kaygısıyla alt sınıfların yaşanmış tecrübelerinin temel kurucu unsur olduğu bir anlatı olarak kurgulamakla mükelleftir.

KAYNAKÇA

- Akarlı, Engin Deniz, “The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II (1876-1909): Origins and Solutions”, Doktora Tezi, Princeton University, 1976.
- Alkan, Mehmet Ö., “Ölçülebilir Verilerle Tanzimat Sonrası Osmanlı Modernleşmesi”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996.
- , “Modernization from Empire to Republic and Education in the Process of Nationalism”, *Ottoman Past and Today's Turkey*, Kemal Karpat (der.), Leiden: Brill, 2000, s. 47-132.
- Belge, Murat, “Batılılaşma: Türkiye ve Rusya.” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, c. 3: *Modernleşme ve Batıcılık*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 43-55.
- Benjamin, Walter, “Tarih Kavramı Üzerine”, *Son Bakışta Aşk: Walter Benjamin’den Seçme Yazılar*, Nurdan Gürbilek (der.), İstanbul: Metis Yayınları, 2001, s. 39-50.
- Blackbourn, David ve Geoff Eley, *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1984.
- Çetinsaya, Gökhan, “Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908”, Doktora Tezi, University of Manchester, 1994.

- , “Abdülhamid’i Anlamak: 19. Yüzyıl Tarihçiliğine Bir Bakış”, *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek: Sempozyum Bildirileri*, İstanbul: Metis Yayınları, 1998, s. 137-146.
- , “Çıban Başı Koparmamak: II. Abdülhamid Rejimine Yeniden Bakış”, *Türkiye Günü*, 1999, sy. 58, s. 54-64.
- , “II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak’da Tarikat, Aşiret ve Siyaset”, *Dîvân İlmî Araştırmalar*, 1999, sy. 7, s. 153-168.
- Chakrabarty, Dipesh, *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton Studies in Culture/Power/History, New Jersey: Princeton University Press, 2000.
- Deringil, Selim, “New Approaches to the Study of the Ottoman Nineteenth Century”, *Abdullah Kuran İçin Yazılar*, Çiğdem Kafesçioğlu ve Luciene Thys-Şenocak (der.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 345-348.
- , *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- , “They Live in a State of Nomadism and Savagery: The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate”, *Comparative Studies in Society and History*, 2003, c. 45, sy. 2, s. 311-342.
- Dirlik, Arif, “Civil Society/Public Sphere in Modern China: As Critical Concepts Versus Heralds of Bourgeois Modernity”, *Chinese Social Sciences Quarterly (Zhongguo She Hui Ke Xue Ji Kan)*, 1993, sy. 3, s. 10-22.
- , “Modernity as History: Post-Revolutionary China, Globalization and the Question of Modernity”, *Social History*, 2002, c. 27, sy. 1, s. 16-39.
- , “Rethinking Colonialism: Globalization, Postcolonialism, and the Nation” *Interviews*, 2002, sy. 3, s. 428-448.
- Eickelman, Dale E., “Islam and the Languages of Modernity”, *Daedalus*, 2000, c. 129, sy. 1, s. 119-135.
- Eley, Geoff, “Nations, Publics, and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century”, *Habermas and the Public Sphere*, Craig Calhoun (der.), Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1996, s. 289-339.
- Findley, Carter, “An Ottoman Occidental in Europe: Ahmed Midhat Meets Madame Gülnar, 1889”, *American Historical Review*, 1998, c. 103, sy. 1, s. 15-49.
- Fortna, Benjamin, “Islamic Morality in Late Ottoman ‘Secular’ Schools”, *International Journal of Middle East Studies*, 2000, sy. 32, s. 369-393.
- , *Imperial Classroom: Islam, The State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Frierson, Elizabeth B., “Unimagined Communities: Women and Education in the Late Ottoman Empire, 1876-1909”, *Critical Matrix*, 1995, c. 9, sy. 2, s. 55-90.
- , “Unimagined Communities: State, Press, and Gender in the Hamidian Era”, Doktora Tezi, Princeton University, 1996.
- , “Cheap and Easy: The Creation of Consumer Culture in Late Ottoman Empire”, *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922 An Introduction*, Donald Quataert (der.), Albany: State University of New York Press, 2000, s. 243-260.

- , “Mirrors Out, Mirrors In, Domestication and Rejection of the Foreign in Late-Ottoman Women’s Magazines (1875-1908)”, *Women, Patronage, and Self-Representation in Islamic Societies*, D. Fairchild Ruggles (der.), Albany: State University of New York Press, 2000, s. 177-204.
- Gaonkar, Dilip Parameshwar, *Alternative Modernities*, North Carolina: Duke University Press, 2001.
- Goffman, Daniel, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe, New Approaches to European History*, New York: Cambridge University Press, 2002.
- Göle, Nilüfer, “Batı-dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, *Melez Desenler*, İstanbul: Meztis Yayınları, 2000, s. 159-175.
- , “Snapshots of Islamic Modernities”, *Daedalus*, 2000, c. 129, sy. 1, s. 91-117.
- Güran, Tevfik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998.
- Harootunian, Harry D., *History’s Disquiet: Modernity, Cultural Practice, and the Question of Everyday Life*, Columbia: Columbia University Press, 2000.
- , “In the Tiger’s Lair: Socialist Everydayness Enters Post-Mao China (Review essay on *Streetlife China* by Michael Dutton)”, *Postcolonial Studies*, 2000, c. 3, sy. 3.
- , *Overcome by Modernity: History, Culture and Community in Interwar Japan*, New Jersey: Princeton University Press, 2000.
- Kandiyoti, Deniz, “Post-Colonialism Compared: Potentials and Limitations in the Middle East and Central Asia”, *International Journal of Middle East Studies*, 2002, sy. 34, s. 279-297.
- Karpat, Kemal, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the late Ottoman State*, Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Kodaman, Bayram, *Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul: Orkun, 1983.
- , *Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.
- Kırlı, Cengiz, “A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul”, *International Labor and Working-Class History*, 2001, sy. 60, s. 125-140.
- Mardin, Şerif, “Civil Society and Islam”, *Civil Society, Theory, History, Comparison*, John A. Hall (der.), Cambridge: Polity Press, 1995, s. 278-300.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 1. baskı, İstanbul: Hil Yayınları, 1983.
- Özbek, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- , “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Sosyal Devlet”, *Toplum ve Bilim*, 2002, sy. 92, s. 7-33.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-19113*, 2. baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.
- Quataert, Donald, “Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia, 1876-1908”, *Doktora Tezi*, University of California, Los Angeles, 1973.
- , *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, çev. Sabri Tekay, Ankara: Yurt Yayınları, 1987.

- , *The Ottoman Empire, 1700-1922, New Approaches to European History*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Said, Edward, *Orientalism*, New York: Pantheon Books, 1978.
- Shaw, Stanford, "Sultan Abdülhamid II: Last Man of the Tanzimat", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: Millî Kütüphane, 1989, sy. 179-197.
- İslamoğlu, Huri, "Modernities Compared: State Transformations and Constitutions of Property in the Qing and Ottoman Empires," *Journal of Early Modern History*, 2001, c. 5, sy. 4, s. 353-386.
- Somel, Selçuk Akşin, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy, and Discipline*, Leiden: Brill Academic Publishers, 2001.
- Zürcher, Erik, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.

Modernity, History and Ideology: A Critical Approach to the Hamidian Historiography

Nadir ÖZBEK

Abstract

This article examines recent scholarship on the history of the late Ottoman Empire during the reign of Abdulhamid II. In the mainstream scholarship this period has been considered as a parenthesis in the context of the long-term Ottoman-Turkish march towards modernity which supposedly started with the Tanzimat. The recent academic literature, on the other hand, aimed at resituating the Hamidian period within the context of Ottoman-Turkish modernity and broader world-historical context. After briefly surveying the recent literature, the present article focuses on the political and ideological contexts that informed changing attitudes towards the history of Hamidian period. The article argues that the past that historians imagined, and the present that historians live within share the same temporality. This means that we need to rewrite the history of the Hamidian period as social history inspired by our concern to change our present.